

N E W S

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 5, Number 303 (2015), 242 – 248

K 100-ЛЕТИЮ ПОЭТА-ПЕВЦА ХАКАСИИ СЕМЕНА КАДЫШЕВА

**The poetic tradition of the Turkic peoples and
creativity singer Khakassia poet Semen Kadyshev**

T.S.Tebegenov

tebegenov@mail.ru

Kazakh National Pedagogical University named after Aba

Key words. Poetry, traditions, Turks, history.

Abstract. There is no doubt that the study of the poetic traditions of Turkic peoples and creativity singer Khakassia, poet Semen Kadysheva will be continued in the world of civilized space.

It is an innovative way to recharge all-Turkish history.

Development and achievement of the works of Kazakh poetry to the world level allowed to raise one level with the achievements of world civilization works our domestic singers and poets.

It is an innovative way to recharge all-Turkish history.

**ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫң ЖЫРШЫ-АҚЫНДЫҚ ДӘСТҮРІ ЖӘНЕ ХАКАС ЖЫРШЫСЫ-
АҚЫНЫ СЕМЕН КАДЫШЕВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ**

T.C.Tебегенов

tebegenov@mail.ru

Абай атындағы Қазак Ұлттық педагогикалық университет

Әлем өркениеті кеңістігіндегі түркі халықтарының мәдениеті өткен мыңжылдықтар бойы қалыптасу, даму белестерінен өтіп, қазіргі дәуірге дейін сақталған құндылықтар қазынасы. Еуразиялық және америкалық географиялық ұлан-ғайыр планета құрлықтарында орналасқан түркі халықтары мыңдаған жылдар бойы жалпыадамзат ұрпақтарының материалдық және рухани мәдениеттері тұтасқан өркениетінде аса ықпалды гуманистік – ағартушылық қызмет атқарып келеді. Нактылап айтканда, сақ, ғұн, түркі дәуірлеріндегі ата-бабаларымыз жасаған енбек құралдары (сока, тырма, кеппен, айыр, балта, балға, т.б.), үйшілік, отбасылық тұтыныстағы ыдыс-аяқ, ким-кешек жабдықтары, тұрғын үй, сонымен бірге төрт тұлікті есіру, бағу, сұтін, терісін, жүнін пайдалану, металл қорыту, ұсташылық-зәргерлік, өнер, аңшылық, саятишылық және т.б. материалдық мәдениеттің барлық салаларын дерлік ата-бабаларымыздың жасағаны археологиялық – тарихнамалық, дерекнамалық зерттеулер бойынша дәлелденіп отыр.

Ежелгі сақ, ғұн, түркі өркениеттері дәуірінен қазіргі заманымызға дейін планета құрлықтарында (Азия, Еуропа, Америка) мекендерінде келе жатқан түркі халықтарының рухани мәдениет-дәстүрлері де сөз арқаудағы материалдық-мәдениет салаларының дамуымен сабактас багаланады. Мысалы, Аттила басқарған Ғұн империясы ауқымының еуропалық елдердің (қазіргі Германия, Франция, Скандинавия, т.б.) фольклоры мен әдеби құрамында ғұн дәуірі оқиғаларының, тұлғаларының тұптұлғалық (прототиптік) кейіпкерлерінің, сюжеттерінің, әдет-ғұрыптарының, салт-дәстүрлерінің, тұрмыс-салт елеңдерінің, эпикалық дастандарды жырау дәстүрінің сақталуы, т.б. – бәрі де мәдениеттер ықпалдастырының болмысын байқатады. Осы арада, аса көрнекті тарихшы, әдебиеттану, фольклортану, өнертану ғылымдары салалары бойынша энциклопедиялық білім иесі академик Ә.Х.Марғұланның ғұндар мәдениетінің, сөз өнерінің еуропалық және жалпытуркілік рухани құндылықтарды байытқан үлесі туралы бағалы деректерін айрықша назарға аламыз. Бұл-түркі халықтарының тарихын, дәстүрлерін, рухани құндылықтарын ғасырлар бойы ауызша жырлаған, тасқа, қағазға жазған, яғни сөз өнері арқылы адамзат ұрпақтары тағдырларының өзара байланыстар аясында жалғасып келе жатқан мәнгілік қозғалыстағы тарихи жолын түсіндіруге негіз болатын ғылыми байыптау: «Ғұндар туралы әдемі хикаялар, әсіресе Скандинавия жырларында, германың ескі эпос жылдарында (Нибулын), Латынның, Мадьярдың қария сөздерінде жи кездеседі. Ғұндардың жарқын бейнесі Скандинавияның «Ұлы Эдда», «Кіші Эдда» сияқты дүниежүзілік әдебиеттің сюжеті болып табылған. Ол әрі қызықты, әрі көркем, әрі тамсанып айтылатын ғажайып эпос жырын шығаруға негіз

болған. «Ұлы Эдда» жырының бас кейіпкері – Шығыстан Европага келген алып ер. Ол – өзі төзімді, өзі кеменгер, өзі ел басқаруши. Жылқы есіріп, қымыз ішеді, көрмеде мұсінді аттары байлаулы тұрады, ерлікті 12 жасынан бастаған, атақты алып тұлға, алып ер Еділ. «Нибулын» жырында оның топ алдында айтқан накыл сөздері, сөз өрнегін киыннан киыстырып, шешендікпен табуын таңдана айтқан. Еділ өлгенде ғұндар тегісімен қара жамылып, оны жоқтап қайғыруы, тұлпар аттың жүгіріп, өліп жатқан Еділді ііскең, көзінен жас төгуі, туысқандарының, топ-топ әйел тобының қосылып жоқтау жырын көп уақыт зармен айтуды, атақты сөуегей жырау Белбидің қабір үстінде сөйлеген терең мағыналы сөздері, кешен басында отырған күйшілердің сыйызымен толқынды ұн қосуы, қойшының сарыны – бәрі қазактар тұрмысында болған жойқын ойлар.

Қазақ, қырғыз, алтай эпосында құдіретті негіз болған бір ой – кейіпкер мақсатты ісіне жете алмай қамықканда қын тұс көріп, толғау сөздер айтуды. Сөздер айтуды. Бұл аныз да Нибулын жырында кездесіп отырады. Еділ өлерінің алдында тұс көріп, өмірдің өтетіні қолынан ұшып кеткен ақ сұнқар құс сияқты көрінеді, бақшадағы ағаштары өшіп, сұлағандай болады. Бұл аныз ғұндардың айтудын алынып, «Ұлы Эдда» жырына қосылған. Мұндай толғау айту қырғызының «Манас» жырында, казақтың «Орак» жырында әдемілеп айтЫлған [1, 61-б.].

Әлем өркенистіндегі көрнекті ғалым Ә.Х.Марғұланның және т.б. әдебиеттанушы ғалымдарымыздың (Е.С.Исмайлов, Ә.Қоныратбаев, Р.Бердібаев, З.Ахметов және т.б.) әңбектерінде қарастырылып келе жатқан өзекті мәселе – жыршылық-акындық өнер иелерінің шығармашылығы арқылы ежелгі дәуірлерден біздін заманымызға дейінгі халықтар тарихының, ондағы көрнекті дара тұлғалардың, солар арқылы жалпытуркілік сез өнері шығармашылығы эстетикалық тағылымының бағаланатындығы. Түркі халықтарының ежелгі дәуірлерден біздін заманымызға дейінгі қалыптасу, даму кезендерін, салт-дәстүрлерін, әдет-ғұрыптарын, этнопсихологиялық болмысын ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа жырлап жеткізіп келе жатқан жыршылардың-акындардың шығармашылығы мен отаншыл қайраткерлігі айрықша маңызды. Көрнекті ұстаз-ғалым, академик Р.Бердібаев түркі халықтарының сөз арқауында аталған ғұн ақындарының, жырау-жыршыларының екілі – Белбі дәстүрінің кейінгі ғасырлардағы түркі халықтарының жыршылық-акындық дастүріне үласқанын атап айтады.

Түркі халықтары жырши-акындарының шығармашылығы туралы арнайы әңбектер жазған аға буын ғалымдарымыздың іргелі зерттеулері негізінде кейінгі ізденістерге бағдар-дерек болғанын саралап атайдыз. Мысалы, жыршылардың-акындардың түркі халықтарының әркайсысындағы атапты, олардың эпостық дастандарды және тұрмыс-салтық, өлеңдерді орындаудағы ерекшеліктері зерттеулер бойынша саралана байқалады. Мысалы, **саҳалардың (якуттардың)** – олонхо (батырлар жыры), олонхосуты-жыршысы (олонкошысы), әуезді аспабы – қырымпа, комусы; **алтайлықтардың** – қайшысы-жыршысы; **хакастардың** – хайджи-нұмахчисы, жырши-акыны, әуезді аспаптары – чатхан (ішекті-сокпалы аспап), хомыс (ішекті-шерпелі аспап), ыық (ішекті-ысықты); **тұвалардың** (тобалардың) – баксысы-шаманы, әуез аспабы-дабыл; **қыргыздардың** – манаңшылары, ырчылары-комузшылары, әуез аспаптары – комуз, сырнай, керней; **өзбектердің** – шайрлары, әуез аспаптары – каман, танбур, сетар, дутар, чирманда; **қарақалпактардың** – әнші-жыршылары, сазендері, киссаңдары, әуез аспаптары – қобыз, дутар, ғаржақ, баламан, най, сырнай, дәп, шанқобыз; **түркмениң** – шайрлары, баксылары, әуез аспаптары – дутар, гиожан (ішекті), диллитпудук, галуз (урмелі); **башқұрттардың** – құбайыршылары, жырши-жыраулары, әуез аспаптары – қурай, шанқобыз; **татарлардың** – ақындары, әуез аспаптары – сырнай, сыйызғы; **ногайлардың** – жырши-жыраулары; **құмықтардың** – жырши (ирчы)-акындары; **қарашай-малқардың (балқардың)** – нартшылары (жыршылары); **эзербайжандардың-әзерилердің** – ашугтері; **Анадолы түрктерінің** – ашыктары және т.б.

Түсікан түркі халықтарының ғасырлар бойы түпкі ата-бабалық биологиялық-анатомиялық, психологиялық бітімінен ажырамай, тарихтың қатал сынақтарынан, жан-жақтан анталап басқан ықпалдарына (шапқыншылық, басқыншылық қырғындары, озбыр отаршылдық бұғауымен тұншықтырып, билеуші ұлттың құрамына сіністірілуі, тілінен, дінінен, халықтың өзіндік ділінен айырып, біржола мәнгүрттендіру, дүбәралыққа (маргиналдыққа) айналдыру, т.б.) түссе де қайыспай, ертегідегі Феникс құс секілді, қайта тірілу, ояну жағдайын бастаң кешіріп келе жатқан түркі халықтарының толық тарихын ұрпақтарға таныту – қазіргі кезенің аса өзекті мәселесі. Академик Р.Бердібаев «Байкалдан Балқанға дейін» атты әңбекінде ғасырлар бойы әлем тарихының аса көлемді бөлігі болып келген түркі өркенистін жаңаша бағалаудың өзектілігін атап, көрсеткен-ді:

« Бір замандарда Солтүстік Азиядан Кіші Азияға дейінгі ұлken ұлан-байтақ жерлерді алып жатқан, кезінде ұлы империялар құрған, дүниеге небір ғұламалар мен колбасылар, ақындар мен ойшылдар берген адамзат өркенистінің дамуына өшпес үлес қосқан түркі халықтарының бірлігі үшін жана нақтылы қадамдар жасау-қазіргі таңдағы ірі үәзипалардың бірі» [2, 240-б]. Қайраткер ғалым-ұстаздың осы тілегіне орай қырғыз зерттеушілері С.Карбозулы құрастырып, К.Дыйканов өз қаржатымен тез арада бастырған «Түрк даналары» атты жоғары сыйып балаларына арналған жинақ та Тәуелсіздіктің

жана жемістерінің алғашкы бастамасы болды. Кітапта ежелгі дәуірлер (біздің жыл санауымызға дейінгі) мен XVIII ғасырлар аралығында өмір сүрген түркі халықтарына ортақ тарихи тұлғалардың (Оғыз хан, Аттила, Әбу Нәсір әл-Фараби, Махмұд Газнели, ибн Сина, Жүсіп Баласағұн, Махмуд Қашқари, Ахмет Иасауи, Алып Аслан, Шыңғыс хан, Жалаладдин-Руми, Қожа Насреддин, Қажы Бекташ Вели, Құбылай хан, Жұніс Әміре, Осман Газы, Орхан Сұлтан, Темірлан, Ұлықбек, Әли Кусшы, Хұсейн Байқара, Әлішер Науай, Бабыр шах, Мимар Синан, Бакы, Қадырғали Жалайыр, Еквер Шах, Шах Жихан, Евлейий Челеби) [3, 7-126-66.] ғұмырнамалық-дерекнамалық мәліметтері жинақталып берілген.

Түркі халықтарының тарихындағы алып империялар, олардағы халықтарды басқарған патшалар, әлемге ұлы жаңалықтар әкелген, өркениеттің дамуына зор улес қосқан, ірі ғылыми еңбектер жазып қалдырған ғұламалар, Отанды, халықты, ұрпактарды корғаған батырлар туралы тарихи деректердің көркем шындықпен жырлануы түркі жыршы-ақындар өнері арқылы ғасырлар бойы жалғасып келеді. Ауызша және жазбаша авторлық поэзияның көркемдік дәстүр жалғастығымен сақталған сез арқауындағы жыршы-ақындардың (хайджи-нымақчи, олонхосут, манаңшы-ырчы, қыссахан, шаир, т.б.) шығармашылық дәстүрі арқылы байырғы ататектік-әулеттік, ұлыстық –этнографиялық бастаулар жана дәуірлеріне ұласты.

Әлем өркениетіне кеңінен танымал қайраткер қаламгерлер Шыңғыс Айтматов пен Мұхтар Шахановтың рухани-философиялық, тарихи-танымдық «Ғасыр айрығындағы сырласу» («Күз басындағы аңшының зары») сұхбат-әссе кітабында қырғыз, қазақ, хакас халықтарының жылнамаларда жазылған мынадай этникалық бастаулары баяндалған: «...бауырлас қырғыз бен қазақтың аргы-бергі тарихын ой көзімен шолсақ... Мәселен, жылнама бойынша Баласағыннан Белек, Белектен Құлтексе хакан, одан Хакас тұған дейді. Хакастың екі баласы болған: Алашхан мен Таласхан. Алаш қазақты, Талас қырғызды билейді» [4, 288-6].

Жыршы-ақындар шығармашылығындағы бірнеше өнердің тұтастығы –байырғы фольклорлық-этнографиялық сипаты өнер. Бұл дәстүр жыр мен әуез тұтастығына құрылған орындаушылық шеберлік сипатымен сақталды. Осы арада біз Сібір мен Монғолия өнірлеріндегі түркі-монғол халықтарының (алтай, хакас, саха, тыва, қалмак, бурят, т.б.) жыршылары-ақындары шығармашылығын арнайы зерттеген ғалым Р.А.Шерхунаевтың «Певцов благородное племя» (1977) атты іргелі зерттеуіндегі пікірін назарымызға аламыз: «Сказитель, как и поэт, весь в своей песне –поэме, в ее образах и мотивах, деталях и фразах, в каждой ее черточке и слове. В них – богатство души, темперамент, художественное мышление и взгляды рапсода. Величие многих сказителей не только в том что они помнят наизусть целые тома народный поэзии, но и в том, что они вмещая в себя знания народа, ярко представляют художественно о своем мир далеких предков , связывая его с непосредственными наблюдениями и событиями своего времени.

... Сказитель –это певец, одновременно он является музыкантом, композитором, поэтом, творцом новых, верно отряжающих его эпоху произведений, артистом. К сказителям , как в самой правде был обращен взор трудовых людей и радостные дни, и в горестные минуты жизни» [5, с.14-15].

Ежелгі сақ, ғұн, түркі өркениеттері дәуірлерінен бастап, көшпелілік пен отырықшылық тұрмыс-жағдайында өмір сүрген халықтарымыз ұрпактарының ұлттық-отаншылдық, қаһармандық – жауынгерлік рухта қалыптасуына, еңбексүйгіштікпен, адамгершілік-имандылық касиеттермен тәрбиеленуінен ықпал еткен тәрбиеші-тәлімгер, кемел ақыл-ой иесі тұғырында қызмет еткен жыршылар-ақындар – сез арқауындағы түркі халықтары тарихының алтын желісін сактаушылар. Түркі өркениетінің ежелгі дәуірлерден келе жатқан тарихнамалық желісіндегі хакас халықының көрнекті жыршы-ақындардың – хайджылардың (Пласкан Чебодаев, Хара Матпый Балахчин, Хара Чаким (Семен Абдорин), С.П.Кадышев, М.К.Добров, П.В.Курбижеков, И.С.Абжилаев, Н.А.Попияков, И.Г.Сыргашев, Е.П.Миагашев, И.Саламачев, Е.Кондеев, т.б.) жырлау өнерінің арқасында 100-ден аса батырлық жырлар, мындаған тұрмыс-салт өлеңдері, мақал-мәтелдер, жұмбактар, 300-ден аса өртегілер, аныздар, әфсаналар жазылып алынған. Зерттеуші Р.А.Шерхунаев аталған хайджилердің бірнешеуінің шығармашылық талант болмысын айрықша бағалаған:

«Хайджи –люди поистине редких поэтических способностей. Семен Прокопьевич Кадышев знает более 30 народных сказаний (объем одной «Албынджы» около четырех тысяч стихотворных строк-книга в семь печатных листов), множество песен и других образцов фольклора. Петр Васильевич Курбижеков помнит наизусть и исполняет 50 поэм. Со слов Макара Константиновича Доброва записано 12 богатырских поэм и 60 сказок.

Хайджи занимают в жизни хакасского общества такое место, что без них трудно представить вообще национальную культуру народа и ее развитие» [5, с.180-181]. Демек, сез арқауындағы ежелгі дәуірлерден қазіргі XXI ғасырдың ғарыштық-ғаламдық ғылыми-техникалық даму деңгейіне дейінгі

аралықтағы түркі халықтарының сақталуында жыршы-ақындардың шығармашылығы мен қайраткерлік-азаматтық қасиеттері тұтастығының ықпалды қызметі даралана айқындалады. 1993 жылы 12-шілдеден бері әуелде құрамына Әзербайжан, Қазақстан, Қыргызстан, Өзбекстан, Түркия, Түркменстан, кейіннен Татарстан, Башқұртостан, Солтүстік Кипр Түрк мемлекеттері көлісімшартпен кірген түркі халықтарының өнері мен мәдениетін дамытуға ықпал жасайтын халықаралық ұйымның (TÜRKSOY) [6, 601-602-бб.] шешімімен 2015 жыл Хакас Республикасының қорнекті хайджи ақынның туғанына 100 жыл (1885-2015) толуы құрметіне арнап, «Семен Кадышев жылы -2015» жарияланған еді. TÜRKSOY-дың құрылған күнінен бастап, қазіргі кезге дейін түркі әлемінің ғасырлар бойы сақталған рухани құндылықтарының жаңа дәуір ұрпактарына, әлем өркениеті қеңістігіне көнінен насиҳатталуына, әлсіреп бара жатқан байырғы халықтық-этнографиялық дәстүрлердің өзекті мөселелеріне қуатты серпін беруге, қоркемөнер салаларының (сөз, әуез, сымбат, бейнелеу, сөулет) бұрынғы-сонғы жетістіктерін насиҳаттауға арналған іс-шаралары жүйелі жүзеге асырылуда.

Хакас халқының аса қорнекті жыршы-ақыны, хайджысы Семен Кадышевтың өмір жолы, шығармашылығы түркі халықтарының ортақ рухани құндылықтары үндестігі аясында бағалана алады. Зерттеуші Е.С.Исмайлов қырғыз манасшыларының (Келдібек, Тыныбек, Балық, Сағымбай, Саяқбай), қазақтың халық ақындарының (Жамбыл Жабаев, Нұрпейіс Байғанин, Қазанғап Байболов, Омар Шипин, Молдахмет Тырбиев, Төлеу Көбдіков, Жақсыбай Жантөбетов, Қуат Терібаев, Қайып Айнабеков, т.б.) жыршылық өнерін де, ал тек қана жыршылығы басым шығармашылық иесі Мұрын Сенгірбаевты да атайды. Фалым-ұстаздың түркі ұлыстарындағы, оның ішінде хакастың халықтық поэзиясындағы Семен Кадышев шығармашылығын тануымызға бағдарлайтын пікір аса маңызды:

«Сонымен жыраулықтың келесі дәуірлердегі заңды дамуы ақындық пен жыршылық болады. Әрине, бұдан жыраулық дәстүр мүлде жойылды деген қорытынды тумайды, жыраулық дәстүр енді Нұрпейіс, Мұрындағы сияқты ақындық немесе жыршылықпен қатар бір адамның бойында сақталып, дамыған. Жаңа жыраудың творчесвосында ақын, жырау, жыршылық дәстүр сақталып келген. Талантты қайта туып, ғұлденген ақын-жыраулардың творчестволық тәжірибесі осыны қорсетеді. [6,41-42]. Демек, хакас халқының қорнекті ақыны Семен Кадышевтың шығармашылығы- түркі әлемінің Алтын Орда, Моголстан, Қазақ хандығы дәірлерінде мемлекеттік-қоғамдық қайраткерлігі мен шығармашылығы (акындығы, жыршылығы) тұтасқан жыраулар дәстүрінің Хакасия еліндегі қорсеткіші. Хакас хайджыларының жыршы-ақындығы мен әуендей-әуездік негізделік орындаушылығы өздерімен қоршілес Алтай, Тува (тоба) халықтары өнерімен де тектес. Олардың халық поэзиясындағы өлеңдері тахпак (такпак) және ыр (жыр) жанрлық түрлерімен аталағы. **Тахпак** өлең сурыпсалма, ал **ыр** бұрын айтылған мәтін бойынша жырланады.

Хакас хайджыларының, оның ішінде Семен Кадышев шығармашылығын зерттеушілердің (Т.Г.Тачеева. Хакасский хайджи С.П.Кадышев (туғанына 80 жыл толуына, (1965); А.Кенель. Семен Кадышев., 1962) деректері мен пікірлері негізінде хакастың халық жыршысының – ақынның, хайджысының ғұмырнамасы, шығармашылық әлемі айқындалады. С.П. Кадышев жасөспірім кезінде алтын өндіруші Иванецкийдің руднігінде енбек етіпти. Азамат соғысы жылдарында Ресей патшалығын қалпына келтіргісі келген ақғвардияшыл әскерлерге, бандаларға қарсы партизандар құрамында соғысқан. Ұжымдастыру кезінде колхозшы болады. Геологиялық барлау партиясында жұмысшы болған, одан кейін ауылдық кенес терағасы болып сайланған. Қоғамдық-саяси, шаруашылық басқарушысы және хайджылық, ақындық-жыршылық қызметі тұтастығымен хакас халқының қорнекті қайраткер тұлғасы болып танылған. Ол КСРО Жазушылар Одағының мүшесі, Азия және Африка ақын-жазушылары Халықаралық конференциясына (Ташкент, 1958), шығыстанушылардың XXV халықаралық конгресіне, фольклор бойыншағының конференциясына қатысады.

Хайджы-жыршы Семен Кадышев шығармашылығының жыршылығы мен ақындығы тұтасқан болмысы хакас эпосындағы көлемді дастандарды («Албынжы», «Алтын Арығ», т.б.) жырлауымен айрықша танымал болған. Ол, әсіресе, «Албынжы» батырлық эпосының құрылымындағы ата-бабалық қасиетті мекендей, ата-конысты, қаһармандық, азаматтық-отаншылдық рухпен шабыттана толғаған. Батырлық эпостағы туған өлкенін арайлат аткан таны да, аскар шынды таулары да, жасын желекті алқаптары да, қалың ормандары мен жайқалған ғулларі де халық қонц-күйінің әсем әуендей-әуезді үнінде екендігі елестетіле жырланады. Ормандардағы құстардың сайрагандары мен екпіндей соққан жедің шұыпдауы да, әр алуан жәндіктердің, андардың – бәрінің косыла әндете жырлағаныңдай әсер беретінін хайджы-ақын тебірене, толки жырлап, жеткізген. Хайджы Семенниң эпикалық жырдағы көркем кестелі өрілімді тармактарды сан алуан қайырымды әуезді сарындармен үлестіре, тұтастыра жырлауы арқылы тәуілкітердегі тандардың арайлат атуын, құнды мезгілінің сан алуан көріністерге, дыбыстарға, құбылыстарға толы көркем келбеттің, кешкі кезеңнің ымыртқа, інірге, одан кейін жұлдызды, айлы тұндерге ұласқан болмысын, жыл мезгілдерінің (көктем, жаз, күз, қыс) пейзаждық суреттерін, т.б. – бәрін де тіршілік қозғалыстарына тән романтикалық-реалистік сарынды сипаттымен жырлаған.

Хайджы Семенниң осы «Албынжы» дастанындағы кейіпкерлері жаратылыстың-табиғаттың негізгі бөлшегі, белсенді мүшелері тұрғысында даралана бейнеленген. Шығармашылық өнер иесінің қалыптасқан мәтіндерді өзіндік ақындық-импровизаторлық таланттымен түрленте толғауы, әуез аспабы – чатханының үнімен эпикалық түнніді композициясындағы әр алуан бөліктердің мағыналық сипатына сәйкес құбылта

орындауы – шығарманың халықтың дуниетанымына тән отаншылдық рухы сарынын күшайт тусу қызметін айқындаі түседі. «Албынжы» - хакас халқының аса көркем батырлық дастаны [8].

Басты кейіпкерлері – Албыган қария және ұлы Хулатай, оның қарындасты Чарых-Кеек және Албыганның немересі Албынжы. Фольклор мен әдебиет шығармалары мұраларының құрылышында басқыншы озбыр жаулардың бейнеленуі тұракты орын алатыныны мәлім. Ашкез, тойымсыз Юзут ханының шапқыншылығынан хакас халқы күйзеледі, ормандар өртенеді, ондағы киіз үйлер тоналады. Дастан сюжетінің шиеленісті кезеңінде Албыганның ұлы Хулатай бейбітшілік уақыттыңда күшті, батыр секілді болып жүргенімен, басқыншылар келген кезде батыр екесінің дәстүрін лайықты жағастыра алмаған рухани әлсіздігімен танылады. Дастаның эпикалық баяндаулары бойынша оның жылқыдағы тұлпар болатын құлындарды баптамағаны, жетімдерді тәрбиелемегені, нашарларға пана бола алмағаны, жарлыларға көмектеспегені, яғни еркек басты көктас адам сиқындаған болғаны сыйныштылдықпен бағаланған.

Хайджының сөз берін әуез тұтастығымен жырлаган осы дастан сюжетінің шарықтауы шегінде карт батыр Албыганның немересі Албынжының айбынды, қаһарман тұлғасы мінезделе дараланған. Батыл шешім иесі, халқына аса мейірімді жас батыр Албынжы хакас халқын жігерлендіріп, ежелгі атамекендегі халықтың бұрын бірлігі, берік камалы болмағанын, енді бірігу, тұтасу арқылы басқыншы жауды женуге болатындығына үндейді. Хайджы-жыршы-ақын дастан кейіпкері Албынжының халықты Отан қорғауға жігерлендірген арнауларын орындау сөттерінде тындаушыларының да азаматтық-отаншылдық сезіммен қуаттануына әсер ететін жігерлі, екпінді сарындар әуезділігіне айрықша мән бере толғаған. Эпикалық шығарма сюжетінің шарықтауы мен шешімді сөттерінің тоғысуында жас батыр Албынжының хакас халқын Юзут – Арх хан бастаған басқыншы жаулармен соғысқа бастайды. Халық өздерінің атақонystарына, атамекендеріне орала бастайды. Албынжы батыр қанды шайқастардың бірінде қаза табады. Халықтық эпикалық шығармаларда тұракты қолданылатын мифологиялық наным-сенімге негізделген көркемдік киял аясында Албынжының ару әпкесі Чарых Кеек батыр інісін тірілтеді. Басқыншы жауларды шешуші шайқастарды ақыры жеңіп, Албынжы батыр туған Отанын, хакас халқын жаулардан азат етеді [8, с. 108-114].

Эпикалық шығармалардың сюжеттік бөліктеріндегі туған жердің пейзаждық суреттерін, басты кейіпкерлер қатысадын оқиғалар сипатын, адамдардың сан-алуан көніл-күйдегі психологиялық хал-ахуалын бейнелеудегі хайджының (жыршы-ақынның) сөз берін саз тоғысуындағы орындаушылдық өнері тындаушыларын айрықша әсерге бөлекен. Хакас хайджысы (жыршы-ақыны) түркі халықтары (алтай, түркмен, казақ, карақалпақ, қырғыз, т.б.) әпосты орындаушы жыршы-ақындармен үндес «хай», «хайлау», яғни тамақтан шығатын дыбыстық-дауыстық мол ірімді сарындауларды колданған. Дастан мәтінінің әр алуан оқиғалы сюжеттері бөліктерінде хайлау сарындарының бірде бөсендөуі, бірде көтерілуі, дауысты дыбысты буындары мол сөздер тіркескен тармақтарды ұзак созылған қайырымдарымен әуендетуі бейнелі өрілімді тіркестердің мәндерлене естілуін қамтамасыз етеді. Осы арада көрнекті ғалым – ұстаз, академик Р.Бердібайдың қазақ халық ақындары (Жамбыл, Нұрпейіс, Шашубай, Мұрын, Кенен, Нартай, т.б.) жыршылық дәстүрі өнерінің Алтай өніріндегі хайджылармен, қайышылармен – ақындармен (Н.У.Улагачев, А.Г.Калкин, т.б.) ауызша жыр толғауы өнерімен үндестігін атап көрсеткен пікірін есімізге аламыз:

1. «Алтайлықтар жырды да, ертекті де **шөршек** деп атап келген. Ал жырды ертегіден айырып көрсету үшін **хайлап айтатын шөршек** деген. Дауыс көтеріп айтуды **хайлап айту** деу өте көне ұғым екендігі көрінеді. Қазақ әнінің сонында келетін қайырма ырғактар «**қайлау**» болып келетінін еске түсірсек, алтай мен қазақтың «**қайлауы**» бір түбірден тарағанына көз жеткізгендей. Алтайлықтар жырды белгілі әуен, ырғакпен айтушыны қайши деп атаған. Ал жырды қайтап (әндетіп) айтудың түрлі дәстүрі болған.» [2,12-б].

2. «Хакас әпосының құрылышы өзге түрік халықтарының, соның ішінде қазақтың қаһармандық жырларымен типологиялық үндестік танытады. Бұған батырлардың мінездемесі, жекпе-жек ұрыстар, ат шабысы, үйлену тойы, халықтың азаттық куанышына кенеслуі, т.б. суреттері көз жеткізеді. Қайталанып келетін әпитет пен тенеу, әсірелеулер де түрік әпосының ортақ белгілеріндегі. Ақ сарай, ақ отау, ақ шабдар ат, ақ шың, ақ су, ақ гүл секілді әпитеттер ұнамды ұғымда берілсе, кара су, кара қыр, кара тұлқи тәрізділер бұған көрініше қолданылады.» [2,39-б]

Хайджы Семен Кадышев - халық мұрасын жинаушы. Оның ертекші-әңгімелі тұрғысындағы шығармашылық қызметі арқылы «Хакастың халық ертегілері» («Хакасские народные сказки», перевод Б.Балтера. Абакан, 1955;) жинағында «Бай және аншы», «Батырлар Торсык», «Кедей баймен қалай сottасты» және т.б. ертегілері енгізілген. Әңгімелуеші – ертекші хайджының көркемдік нұсқасымен жазылған аталған ертегілерде тұрмыстық-әлеуметтік ортадағы озбырлық , алайқтық жасаушылар аяусыз әшкеленеді, адамгершілік, имандылық ұлағаты дәріптелген.

Хакастар – ежелгі сақ, ғұн, түркі дәуірлеріндегі байырғы тайпалар негізінде қалыптасқан халық ұрпақтары. Хакастың халық жыршылары – хайджыларының хакастың ежелден сакталған бақсылық-шамандық наным-сенімдерін негізге ала жырлағандары анық. Хакас хайджылары – халықтың салт-дәстүрлерді, әдет-ғұрыптарды сактаушылар. Олар ежелгі заманғы сақ, ғұн , түркі дәуірлерінен XXI ғасырға дейін ұласқан жыршылық-жыраулық дәстүрмен сөз өнері арқылы үндеседі. Қазақтың көне наным-сенімдеріне қатысты ғұрыптық фольклорды арнайы қарастырған зерттеуші Б.Абылқасымов:

«Баксылар да ақын, жырау, сал-серілер сияқты фольклор жасаушыларының байырғы өкілдерінен саналады. Баксы сарындары да өзге жаңрлар секілді нақты поэтикалық заңдылықтарға бағынады, сол заңдылықтар негізінде өмір сүреді» [9, 93-б.] – деп, түркі халыктарына ортақ баксы мен жырау тұлғаларының үндесу сипатын айтады. Сібірдегі түркі-монгол халыктарының (алтай, тува, шор, хакас, бурят, т.б.) мифологиялық және діни наным-сенімдерінің түпкі негіздерін, түркі тайпалары бақсылары мен ақын-жыраулары шығармашылығы дәстүрлерінің бастаудағы Қорқыт Ата ықпалының көріністерін жүйелей қарастырған көрнекті фольклортанушы ғалым Е.Д.Тұрсынов Сібір, Алтай атыраптарындағы аталған халыктар қатарындағы хакас бақсыларының да дәстүрі Қорқыттың «...Қобызтүйесіне мініп, тірілер дүниесін, кек аспан дүниесін шарлап шыққанымен тен» [9, 149-б] деп, осы дүниетаным аясындағы «...хакас бақсылары да данғыраны мінетін көлігі деп түсінген. Жайшылықта марал немесе бұғы болып есептелетін бақсы данғырасы ойын кезінде оның мініп жүретін аты болып есептелген» [10, 147-б.] түсінік екенін бағалаған. Бұл арада хакас хайджысы Семен Кадышевтың эпостық дастандарды орындағанда да, халық өртегілерін әңгімелегендеге де, өзінің төл-туындыларын жырлағанда да түркі әлеміндегі рухани құндылықтар дәстүрінің атасы Қорқыт тағылымын ұстанғанын сезінеміз. Бұл орайда, оның жыршылық орындаушылығы мен ақындық шығармашылығы арқылы сөз берен әуездің тұтастығындағы болмысын танимыз. Ол адамдарды рухани сауықтыру мұратындағы қызметінің хакас халқының әдет-ғұрпымдағы тәсіті немесе тәстүлік құрметтеу әдет-ғұрпымен және оны дайындастырып бақсылар, шамандар ісімен сабактастығын байқаймыз. Хакас халқының ежелгі дәуірлерден халықтың әдет-ғұрптарының, салт-дәстүрлерінің, өнер тілімен жырлаушысы болған Семен Кадышев шығармашылығының көркемдік-эстетикалық дүниетанымдық негізі болып саналатын бұл ғұрпты да назарға алуымыз қажет. Зерттеуші В.Я.Бутанаевтың «Почитание тёостей у хакасов» атты еңбегінде алғаш рет осы халықтың ғұрпика ғылыми сипаттама берілген: «В традиционных обычаях хакасов большое значение придавалось почитание тёостей. Термин «тёс», или «тёстүп», - основа, сущность, корень – бытовал уже в древнетюркскую эпоху. В верованиях хакасов тёси – это, во-первых, семейно-родовые, покровители, духи предков, почитаемых птиц и зверей, во-вторых, духи-помощники шамана, которые представлялись как нечто вечное, изначальное возникшее вместе с небом и землей и хакасским народом. Шаманские тёси делились на «чистых» (арыф тёстер) и «нечистых» (пуртак тёстер). «Чистые» тёси яконо обитают в горах, на небе и его огне, а «нечистые» в тайге, подземлей и в воде. И те и другие изображались на одежде и на бубне шамана» [11, с.89-90].

Демек, хайджы Семен Кадышевтың хакастың батырлық дастандарын жыршылық өнер куатымен орындауды халықтың қасиетті ғұрптарымен, тән мен жанды сауықтыруға арналған Қорқыт Ата дәстүрімен үндестігі айқын. Сонымен бірге, сюжеттік-композициялық желілерінде халықтың наным-сенімдер, әдет-ғұрптар, салт-дәстүрлер мол жинақталған халық өртегілерін әңгімелегуші-өртекші тұрғысындағы қызметі мен тындаушылар жан ділі әлемін баурағандығы да ақыкат.

Хайджы Семен Кадышев – ақын. Халық әпосының мол мәтіндерін жадына жаттап, чатхан әуездік аспабы, әуендерінің сан алуан құбылтуларымен өрілген қайлауларымен өрнектелген орындау сәттерінде эпикалық туындылар құрылсынына өзіндік төл шумақтарын да қоса өріп жырлаған. Бұл жыршылық пен ақындық өнер тұтастығының көріністері. Ал хайджының өзіндік төл азаматтық лирика сипатты өлеңдерінде хакас халқының жана дәуірдегі қайраткер тұлғалары мадақталған. Хакас хайджылары да XX ғасырдың 30-80 – жылдарындағы кенестік дәуір жаналықтарын (елді индустріяландыру, ұжымдастыру, Отанды қорғау, халыктар достығы, т.б.) түркі халықтарындағы (казақ, қырғыз, өзбек, карақалпақ, т.б.), басқа да республикалардағы кенестік халық поэзиясы өкілдерімен катар жырлады. Хайджы-акын Семен Кадышевтың азаматтық-отаншылдық сарынды лирикалық өлеңдерінде [12] хакас халқының ғасырлар бойы ата-бабалары қалыптастырған халықтың жан ділі, болмысы, әлемі танылады. Хакас хайджысының алып эпостық дастандарды («Албынжы», «Алтын Арығ», т.б.) жыршылық-акындық өнер құдіретімен өз дәуірінің тындаушыларына жаңырта жырлауы, халқының арғы-бергі тарихындағы фольклор мен әдебиет мұраларын жинап, жариялауы, сонымен бірге өзінің де төл туындыларын ұсынуы – бәрі де хакас ұлтын мөнгілкентендіру мұратындағы азаматтық-персенттік қызметінің өнегелі көрсеткіштері.

Түркі халыктары жырши-акындық дәстүрінің қалыптасуы, дамуы және сакталуы тарихнамасы аясында біз қазіргі Тәуелсіз Қазақ Елінің ұлтық идеологиясы тұрғысынан бұған дейінгі мыңжылдықтар белестерінде түркі халықтарының мемлекеттік құрылымдары, ежелгі тайпалық тұқымдастары мекендерін планетамыздың географиялық мекендеріндеғі материалдық және рухани мәдениет құндылықтарымызды түгендеу мұратымызды ашық айтамыз. Мысалы, XII-XV ғасырлардағы Египеттегі (Мысыр) Мәмлүк сұлтандығы мемлекеттің аузыша және жазбаша авторлық поэзияның көрнекті өкілдерінің шығармалары (Хорезмидің «Мұхаббат-наме», Сейф Сараидың «Гулстан», «Хосрау мен Шырын», «Наждж аль-Фарадис», Құтбының «Хосрау мен Шырын», т.б.) қазіргі заманғы жалпытүркілік рухани құндылықтарды жаңаша зерттеу, зерделеу жұмыстарының нысанына айналуы тиіс. Көрнекті түркітанушы, мәмлүктанушы ғалым Э.Н.Наджип аталған ақындардан кейінгі ақындарды (Науай, Атаи, Сакқаки, Лутфи, Эмири, т.б.) атайды, түркі халықтарының әдеби тілі, фольклоры мен әдебиеті туралы жана зерттеулерге бағдар болатын ғылыми байыптаулар, ұсыныстар білдіреді: «С прибытием в Египет в огромном количестве кыпчакских племен, а вместе с ними и ученых, писателей,

поэтов, и.т.д. в этом сложившемся письменном языке начинает преобладать кыпчакский компонент, как бы превращая его в кыпчакско-огузский литературный язык» [13, с.49].

«...Были, наверное и другие поэты, но к сожалению, в настоящее время в нашем распоряжении больше ничего нет. Очередная задача казахских ученых поехать в Египет, Турцию, Сирию и изучать неизвестные нам тюркоязычные рукописи, которые созданы их предками и хранятся в большом количестве как в государственных, так и в частных библиотеках и архивах» [13, с.83].

Демек, казіргі XXI ғасыр – түркі халықтары ұрпақтарының өркениет кеңістігіндегі төл рухани құндылықтарын іздеу, жаңғырта жалғастыру кезені. Бұл орайда, әрине, түркі халықтарының тарихи тамырластығын археологиялық, антропологиялық, этнолингвистикалық, т.б. зерттеулер нәтижелерін салыстыра келе, «Америкалық» үндістердің алтайлық тегі деген көзқарасты ұсынып жүрген көрнекті ғалым Ә.Ахметовтың «Тұбі түркі өркениет» (2009) атты іргелі еңбегіндегі ғылыми қорытындысында сөз арқауындағы ойтарымызды дәйектеу үшін назарымызға аламыз: «Америкалық антрополог К.Г.Тернердің ... пайымдауынша, Америка жағындағыprotoалеуттер мен эскимостардың арғы тегі Азияда, атап айтқанда, Амур бойы мен Охот тенізіне жақын аймактарды мекен еткен. Оның ойынша алғаш рет адамдар Азиядан Америкаға шамамен 40 000 жыл бұрын келіп қоныстанған.

Сонымен, жоғарыда аталған ғылыми еңбектерді сараптайды, Азиядан Америкаға адам баласының қоныс аударуы дүркін-дүркін болғандығын, яғни бірінші рет – 40-35 мың жыл бұрын, екінші рет – 28-25 мың жыл бұрын үшінші рет – 14-10 мың жыл бұрын келіп қоныстанғанын анфаруға болады. Демек, америкалықтардың о баста Азиядан келгені дау туғызбайтын шындық десек, артық айтқандық болмайды. Өйткені археология ғылыминың табыстары осыны толық дәлелдейді» [14,29-30-бб.]. Демек, бұдан Америка құрлығындағы және Алтайдағы түркі тайпалары мәдениеттерінің тарихи-этнографиялық текстестігі сезіледі. Хакас халықтың көрнекі қайраткері, ақыны, жыршы-жырауы, хайджысы Семен Кадышев және онымен текстес жыршы-акындар шығармашылығының да Америка құрлығындағы түркі текстес тайпалар фольклорымен, бақсы-жыршыларымен, акындарымен үндестіктері тұрғысынан қарастырудың өзектілігі айқындалады.

Қорыта айтқанда, түркі халықтарының жыршы-акындық дәстүрі және хакас хайджысы (жыршы-акыны) Семен Кадышев шығармашылығы мәселеінің әлем өркениеті кеңістігіндегі жаңа ізденістерге ұласатыны ақиқат. Бұл – жалпытүркілік тарихты толықтыру жұмыстарының жаңашыл үрдіс жолы.

ӘДЕБІЕТ

- [1] Марғұлан Ә. Ежелгі жыр-ақындар: Ғылыми-зерттеу мақалалар. / Құраст.: Р.Бердібаев. –Алматы: Жазуны, 1985-368 б.
- [2] Бердібаев Р. Байқалдан Балқанға дейін: -Алматы: Қазақстан, 1996-286 б.
- [3] Түрк даңалары (Китепти кураптыған С.Карбозулы), Бишкек: Эркин-ТОО, 1991-128 б.
- [4] Айтматов Ш., Шаханов М. «Ғасыр айрығындағы сырласу» («Күз басындағы аңызының зары»); рухани-философиялық, тарихи-танымдық, махаббат хикаяларына күралған есселер кітабы,-Алматы, «Полиграф Комбинат ЖПС»,2008. – 512 б.
- [5] Шерхунаев Р.А.Певцов благородное племя: Иркутск: Восточно-Сибирское книжное издательство, 1977. – 264 с.
- [6] Казақстан. Үлттық энциклопедия / Бас ред.Б.Аяган-Алматы:Қазақ энциклопедиясының Бас редакциясы, 2006. – 8-том. – 704 б.
- [7] Исмайлов Е.С. Ақындар: Жамбыл және халық ақындарының творчествосы туралы монография. Алматы: ҚМКӘБ, 1956. – 341 б.
- [8] Албынжы. Хакасское героическое сказание. Сказитель С.П.Кадышев. Лит.перев. И.Кычакова. – Новосибирск, 1957.
- [9] Абылқасымов Б. Телқонъ: Қазақтың көне наным-сенімдеріне қатысты ғұрыптық фольклоры. – Алматы: Атамда-Қазақстан,1993. -160 б.
- [10] Турсунов Е.Д. Истоки тюркского фольклора. Коркыт. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 168 с.
- [11] Бутанаев В.Я. Почитание тёсей у хакасов // Традиционная культура народов Центральной Азии: Материалы и исследования. –Новосибирск: Наука,1986. – 177 с.; с.89-112.
- [12] Кадышев С. Избранное. – Красноярск: Красноярское кн.издательство , 1965.
- [13] Наджип Э.Н. Культура и тюркоязычная литература мамлюкского Египта XIV века: Монография, исследование, транскрипция, текстологические примечания.-Түркестан: Туран, 2004.-291 с.
- [14] Ахметов Ә. Тұбі түркі өркениет. –Алматы: Арыс, 2009. – 344 б.

Поэтические традиции тюркских народов и творчество певца Хакассии, поэта Семена Кадышева

Т.С.Тебегенов

tebegenov@mail.ru

Казахский Национальный педагогический университет имени Абая

Ключевые слова. Поэзия, традиции, тюрки, история.

Аннотация. Бессспорно, что исследования поэтических традиций тюркских народов и творчество певца Хакассии, поэта Семена Кадышева найдут свое продолжение в мировом цивилизованном пространстве.

Это инновационный путь пополнения общетюркской истории. Развитие и достижения произведений казахской поэзии до мирового уровня позволило поднять на один уровень с достижениями мировой цивилизации произведения наших отечественных певцов и поэтов. Это инновационный путь пополнения общетюркской истории.